

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

№ 12

***Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան
80-ամյակին***

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2016

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
(Периодический сборник научных статей)
№ 12

*Посвящается 80-летию профессора
Гургена Меликяна*

Ереван
Издательство ЕГУ
2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY

PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

(serial scholarly journal)

№ 12

*Dedicated to the 80th birthday anniversary of professor
Gurgen Melikyan*

YEREVAN
YSU PRESS

2016

3

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Ժողովածուի 12-րդ հատորի հրատարակումը ԵՊՀ
արևելագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորասախոսական
անձնակազմի համեստ նվերն է պրոֆեսոր
Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին

Խմբագրական խորհուրդ՝

- Մելիքյան Գուրգեն - Բ. գ. թ., պրոֆեսոր (*նախագահ*)
Ասատրյան Գառնիկ - Բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա - Բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ - Կ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել - Բ.գ.թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի - Բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն - Բ.գ.թ., դոցենտ
(*համարի պատասխանատու*)
Ոսկանյան Վարդան - Բ.գ.թ., դոցենտ
Մարգարյան Լևոն - Կ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր - Կ.գ.թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն - Կ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Տոնիկյան Սոնա - Բ.գ.թ., դոցենտ

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՊՀ ՌԵԿՏՈՐ ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ 80-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹԻՎ 5

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է 8

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՍԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան
ՖԱԹԻՄԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՇԻԱՅԱԿԱՆ
ԿՐՈՆԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐ 12

Հայկ Քոչարյան
ԻՆՏԵԼԵԿՏՈՒԱԼ ՄԵՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԻԲՆ ԲԱԶԱ 20

Գ. Գևորգյան
Է. Ասատրյան
ՍՈՒԵԶԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 30

Է. Ասատրյան
ՆԱՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ 45

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Մելքոնյան

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1961 Թ.
ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԻ ՈՐՈՇ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ (ԱՐԽԻՎՍՅԻՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ)..... 58

Ալեքսանդր Սաֆարյան

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ 67

Լուսինե Սահակյան

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ 80

Անի Սարգսյան

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ 97

Միրանույշ Գալշոյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԲՈՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ «ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԻ ՑՈՒԼԵՐԻ
ԼԵԳԵՆԴԸ» ՎԵՊՈՒՄ 109

Նաիրա Գինոսյան

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ (XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –
XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ) 120

Արա Ազատյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 139

Արթուր Դումանյան
ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ 1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ 158

Արշակ Գևորգյան
1960 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՄՆ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 180

Հայկ Մարգարյան
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄՈՒՆԻՑԻՊԱԼ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՐԿՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 196

Նաիրա Պողոսյան
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓՈՇԱՅԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ 208

Լիլիթ Մովսիսյան
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ՝
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 217

Ժալղաս Աղիբաև
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ռուսերեն) 225

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մելիքյան
«ՓԻՅԱԹԱԹԱՆ ՓԻԼԸ ՂԱՆԴԱՂՈՒՄ» ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 236

Վարդան Ոսկանյան
ՈՐՈՇ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ 240

Հասմիկ Կիրակոսյան
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 249

Քնարիկ Միրզոյան
Թադևոս Չարչյան
ՈՐՈՇ ՊԱՐԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԹԱԹԱՐԵՐԵՆՈՒՄ (անգլերեն) 255

Արտյոմ Տոնոյան,
Հովհաննես Սարգսյան
ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ»
ԱՆՎԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 262

Ահարոն Վարդանյան
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 273

Թերեզա Ամրյան

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԵՎ ԱՐԲԵՑՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐՈՒՄ 281

Սվետլանա Հարությունյան

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՏՈՆԵՐԸ 295

Լիլիթ Սաֆրաստյան

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԿԻՆՈՅԻ ՆՈՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ. ՄՈՀՍԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖ, ՇԻՐԻՆ
ՆԵՇԱՏ 304

Գառնիկ Գևորգյան

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻՑ (ԴԱՍԹԱՆԻՑ)
ՊԱՏՄԱՎԵՊ 320

Հովհաննես Խոբիկյան

ԿԱՐԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 331

Արմեն Իսրայելյան

ԻՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ 355

ՊՐՈՑԵՍՈՐ ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ 367

**ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ
1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ**

***Բանալի բառեր՝ բանակ, ռազմական միջամտություն,
ռազմական հեղաշրջում, քաղաքացիական իշխանություն-
ներ, կուսակցություններ, իսլամ***

Ռազմական սոցիոլոգիայի¹ ասպարեզում հետազոտությունների կարևորագույն օբյեկտ են բանակ-հասարակություն (քաղաքացիական իշխանություններ) փոխհարաբերությունները, որոնց վերաբերյալ ուսումնասիրությունները հատուկ կարևորություն ստացան հատկապես 20-րդ դարի երկրորդ կեսից: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո զինվորականների դերը պետությունների քաղաքական կյանքում նոր բնույթ և կարևորություն ձեռք բերեց, ինչն էլ հետազոտողների ուշադրությունը սևեռեց այդ թեմայի վրա²:

Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների վերաբերյալ կատարված հետազոտություններում լայն տարածում է ստացել Էրիկ Նորդլինգերի տեսությունը, ըստ որի՝ այդ փոխհարաբերությունները, երբ զինվորականները ենթարկվում են քաղաքացիական իշխանություններին, կարելի է բաժանել երեք

* Պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ:

¹ Ռազմական սոցիոլոգիայի հետազոտությունների կենտրոնում են բանակը որպես ինստիտուտ, դրա կապը և փոխհարաբերությունները հասարակության այլ ինստիտուտների հետ, բանակի գործառնության արդյունավետության վրա ազդող գործոնները, տե՛ս Ռազմական սոցիոլոգիա. ուսումնական նյութերի ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 6:

² Feaver P. D., The Civil-Military Problematique: Huntington, Janowitz, and the Question of the Civilian Control. - Armed Forces & Society, Vol. 23, No. 2, Winter 1996, pp. 149-178.

խմբի՝ ավանդական (traditional), ազատական (liberal) և ներթափանցող (penetration)³: Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների *ավանդական մոդելի* ժամանակ քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունն ամբողջական է, գտնվում է մեկ ղեկավարի ձեռքում, ով հիմնականում ազնվական ծագում ունի (ինչպես, օրինակ, միջնադարյան միապետությունները): *Ազատական մոդելի* դեպքում բանակն ապաքաղաքականացված է, զինվորականներն անվերապահորեն ենթարկվում են քաղաքացիական իշխանություններին՝ անկախ վերջիններիս քաղաքական և գաղափարական ուղղվածությունից (տարածված է արևմտյան երկրներում): Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների *ներթափանցող մոդելի* ժամանակ բանակը սերտորեն փոխկապակցված է իշխանությունների հետ, բանակում տարածված է իշխող կուսակցության գաղափարախոսությունը, բանակը քաղաքականացված է և պայքարում է իշխող ռեժիմի գաղափարախոսության համար⁴ (Խորհրդային Միության տարբերակը)⁵:

Բանակ-հասարակություն հարաբերությունները, երբ զինվորականները չեն ենթարկվում քաղաքացիական իշխանություններին և միջամտում են երկրի ներքաղաքական կյանքին, Է. Նորդլինգերը բաժանում է 3 խմբի՝ կարգավորող (moderator),

³ Nordlinger E., *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*, New Jersey, 1977, pp. 10-19.

⁴ Նույն տեղում, էջ 10-19:

⁵ Որոշ հետազոտողներ այդ 3 տարբերակներին ավելացնում են ևս մեկը, այն է. երբ քաղաքացիական իշխանությունները հանդես են գալիս զինվորականների հետ կռաւիցիայում: Այդ դեպքում զինվորականները գտնվում են քաղաքացիական իշխանությունների ենթակայության տակ, սակայն քաղաքացիականները պահում են իրենց իշխանությունը զինվորական խմբի կամ անհատի հետ դաշինքի միջոցով: Օրինակ՝ Ալժիրի տարբերակը, երբ երկրի նախագահ Ահմադ Բեն Բելլան պահում էր իր իշխանությունն Ազգային պաշտպանության նախարար Հուարի Բումեդիենի օգնությամբ, մինչև վերջինիս կողմից իշխանության գավթումը: Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հատոր III, Երևան, 2006, էջ 69-77:

խնամակալ (guardian) և իշխող (ruler): *Կարգավորող միջամտությունների* դեպքում զինվորականներն ուղղակիորեն չեն վերցնում իշխանությունը, այլ սպառնալիքների և ճնշումների միջոցով արգելք (veto) են դնում կառավարության որոշման կամ կառավարության գործունեության վրա: Այդ դեպքում հնարավոր է կառավարության փոփոխությունը զինվորականների համար առավել ընդունելի տարբերակով (ինչպես, օրինակ, 1997-1998 թթ. Թուրքիայում զինվորականության ճնշումների արդյունքում Ն. Էրբաքանի կառավարությունը փոխարինվեց Բ. Էջլիթի կառավարությունով)⁶: *Խնամակալ միջամտության* ժամանակ զինվորականներն ուղղակիորեն իրենց ձեռքն են վերցնում իշխանությունը: Այդ մոդելի գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ զինվորականները ժամանակավոր են վերցնում իշխանությունը՝ միջամտության պատճառները վերացնելու և իշխանությունը կրկին քաղաքացիական ուժերին վերադարձնելու նպատակով: *Իշխող միջամտությունների* ժամանակ զինվորականներն իշխանությունը վերցնում են իրենց ձեռքում պահելու և արմատական փոփոխություններ իրականացնելու նկատառումներով⁷:

Բանակ-հասարակություն հարաբերությունների ուսումնասիրությունների խոշորագույն տեսաբան Մորիս Յանովիցը նոր (զարգացող) ազգերի մոտ ռազմական հեղաշրջումները, ըստ զինվորական աստիճանակարգության, բաժանում է երկու տեսակի՝ նախաձեռնողական և ըստ հրամանի: *Նախաձեռնողականի* ժամանակ ռազմական հեղաշրջումը կազմակերպում են ցածր աստիճանակարգ ունեցող զինվորականները, առանց հրամանատարության գիտության կամ համաձայնության (այդպիսի հեղաշրջումները հիմնականում ավելի արմատական են

⁶ Սյու մասին առավել մանրամասն տե՛ս Heper M. and Güney A., *The Military and the Consolidation of Democracy: The Recent Turkish Experience, Armed Forces & Society*, Vol. 26, No. 4, Summer 2000, pp. 635-657

⁷ Nordlinger E., նշվ. աշխ., էջ 21-32:

լինում): *Ըստ հրամանի*՝ հեղաշրջումներն իրականացվում են բանակի հրամանատարության կողմից⁸:

Երկրի քաղաքական կյանքում իշխող զինվորական-քաղաքացիական հարաբերությունների տարբերակը հասկանալու համար պետք է հաշվի առնել հետևյալ գործոնները՝ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական միջավայրը (երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, ներքաղաքական դրությունը և այլն), արտաքին գործոնները (տարածաշրջանում պատերազմներ, հեղաշրջումներ, հեղափոխություններ և այլն) և զինվորական համակարգի էությունը⁹ (բանակի քաղաքականացվածությունը, քաղաքական գաղափարախոսությունը, զինվորականության սոցիալական վիճակը, զինվորականության քաղաքական կյանքին միջամտության ավանդույթը¹⁰ և այլն):

Քեմալական Թուրքիայում բանակն այն առանցքային ուժն էր, որը կանգնած էր երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման հիմքում: Զինվորականների գերիշխումը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում երկարատև և ուժեղ ավանդույթ ունի, որը կապված է ինչպես Օսմանյան կայսրության բնույթի, այնպես էլ հանրապետական Թուրքիայի ստեղծման և կայացման գործընթացի հետ¹¹: Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման առաջին տարիներից զինվորականներն սկսեցին ակտիվ դեր խաղալ երկրի քաղաքական կյանքում: Թուրքիայի առաջին նախագահ դարձավ ազգայնամոլական շարժման առաջնորդ, մարշալ Մուսթաֆա Քեմալը

⁸ Janowitz M., *The Military in the Political Development of New Nations*. Chicago: The University of Chicago, 1965, pp. 68-70.

⁹ Karabelias G., *Civil-Military Relations: A comparative analysis of the role of the military in the political transformation of post-war Turkey and Greece: 1980-1985*. – Final Report Submitted to North Atlantic Treaty Organization (NATO) in June 1980, pp. 15-16.

¹⁰ Janowitz M., *Political Conflict, Essays in Political Sociology*, Chicago: Quadrangle Books, 1970, p. 136.

¹¹ Багдасарян С., Роль армии в процессе модернизации Турции в 1960-1990-х годах. – *Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XXI, Երևան, 2002, էջ 28.*

(1934 թվականից՝ Աթաթյուրք), վարչապետ՝ գեներալ Իսմեթ փաշան (1934-ից՝ Ինյունյու): Հանրապետության գոյության առաջին տարիները ցույց տվեցին, որ բանակի դերը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում միանշանակ չէ: Ընդհանուր առմամբ, բանակը հանդիսանում էր քեմալականների իշխող ռեժիմի հենասյունը, բայց միաժամանակ Մ. Քեմալի իշխանությանն ընդդիմադիր գեներալների (Ք. Քարաբեքիր, Ա. Ջեբեսոյ, Ջ. Էդիլմեզ) ակտիվ մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքին իրական սպառնալիքի տակ էր դնում Քեմալի իշխանությունը և բարեփոխումների իրականացումը¹²: Քեմալականները հաղթանակած դուրս եկան այդ պայքարից, և ընդդիմադիր գեներալները հեռացվեցին բանակից, որից հետո միայն Քեմալը վերջնականապես արգելեց զինվորականներին զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ¹³: Այնուհետև քեմալականները սկսեցին, մի կողմից, ապաքաղաքականացնել բանակը՝ փորձելով զերծ պահել այն քաղաքական գործընթացներից, մյուս կողմից էլ բանակը դիտարկել որպես իշխանությունների իրական հենասյուն և քեմալական բարեփոխումների իրականացման գլխավոր երաշխիք: Իշխանություններն սկսեցին նպատակաուղղված քաղաքականություն իրականացնել՝ սպայական կազմին քեմալիզմի ոգով դաստիարակելու ուղղությամբ: Թուրքական բանակի սպայական կազմի դաստիարակության գործընթացում առանցքային նշանակություն ստացան քեմալիզմի սկզբունքները: Անսահման սեր և հարգանք էր սերմանվում Աթաթյուրքի և նրա գաղափարախոսության հանդեպ: Այս գործընթացների մեջ լայնորեն ներգրավված էին ինչպես պետության քարոզչական մարմինները (մամուլ, գրականություն և այլն), այնպես էլ քաղաքական գործիչները: Օրինակ՝ Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ) գլխավոր քարտուղար Ռ. Փեքերը 1935-1942 թթ.

¹² Harris G. S., The Role of the Military in Turkish Politics, The Middle East Journal, Vol. 19, No. 1, Winter 1965, pp. 56-60.

¹³ Նույն տեղում:

երկրի ռազմական բարձրագույն հաստատություններում դասախոսություն էր կարդում «Թուրքական հեղափոխության» թեմաներով¹⁴: Թուրքական իշխանությունների նպատակաուղղված քաղաքականության արդյունքում սպայական անձնակազմը խորապես ընդունեց քեմալիզմի գաղափարախոսությունը: Այն հատկապես խոր արմատներ գցեց երիտասարդ սպաների մեջ, որոնք իրենց համարում էին ոչ միայն քեմալիզմի ակտիվ կրողը, այլև քեմալիզմի գաղափարախոսության առաջամարտիկը¹⁵: Թուրք հայտնի լրագրող Մեհմեթ Ալի Բիրանդը նշում է, որ թուրքական սպայի համար Աթաթյուրքն ամեն ինչ էր¹⁶:

1930-ական թթ. բանակն ընդհանուր առմամբ չէր խառնվում երկրում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներին՝ միաժամանակ շարունակելով ամուր հենասյուն հանդիսանալ իշխող ռեժիմի համար: Սակայն արդեն 1940-ական թթ. սպայական կազմը որոշակիորեն սկսեց ներքաշվել քաղաքական գործընթացների մեջ: Դա հատկապես ընդգծվեց, երբ Թուրքիան անցում կատարեց դեպի բազմակուսակցական համակարգ, որի արդյունքում ի հայտ եկան տարբեր քաղաքական ուժեր և գաղափարախոսություններ: Նորահայտ քաղաքական կուսակցություններից ամենաազդեցիկը Դեմոկրատական կուսակցությունն (ԴԿ) էր, որն արդեն 1946 թ. խորհրդարանական ընտրություններում իր ընտրացուցակներում ընդգրկեց 15 բարձրաստիճան սպայի, որոնց թվում էր նաև մարշալ Ֆ. Չաքմաքը¹⁷:

1946 թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո բանակում սկսեցին կազմավորվել առաջին սպայական խմբավորումները¹⁸: Արդեն 1940-ական թթ. վերջերին սպայակազմի մի խումբ

¹⁴ Запорожец В., Колесников А., Турция: Общество и армия, том I, Ленинград, 1983, стр. 180.

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Birand M. A., Emret Komutanım, İstanbul, 1986, s. 92.

¹⁷ Запорожец В., Колесников А., նշվ. աշխ., էջ 184.

¹⁸ Հատկանշական է, որ այդ խմբավորումների մեջ էին նաև Ջուդեթ Սունայը (1961-1966 թթ. ՋՈւ Գլխավոր շտաբի պետ, 1966-1973 թթ. հանրապետության

անդամներ՝ գեներալ Ֆ. Բելենի գլխավորությամբ, սկսեցին ռազմական հեղաշրջում նախապատրաստել՝ իշխանությունը ՀԺԿ-ից ԴԿ-ին փոխանցելու նպատակով: ԴԿ ղեկավարների հետ խորհրդակցելուց հետո նրանք որոշեցին սպասել 1950 թ. խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքներին¹⁹: 1950 թ. խորհրդարանական ընտրությունները հաղթանակ բերեցին ԴԿ-ին, որը եկավ փոխարինելու 27 տարի երկրի ղեկն իր ձեռքում պահած ՀԺԿ-ին: Բանակի արձագանքը ԴԿ հաղթանակին միանշանակ չէր. դեմոկրատների կողմնակիցները բավարարված էին ընտրությունների արդյունքներով, վերը նշված Ֆ. Բելենի խմբավորումը դադարեցրեց իր գործունեությունը, սակայն ԴԿ հաղթանակը դժգոհություններ առաջացրեց ՀԺԿ-ին հավատարիմ գեներալների շրջանում, որոնք, հիմնվելով սպայական կազմի որոշակի մասի վրա, պատրաստ էին հեղաշրջում իրականացնել՝ իշխանությունն Աթաթյուրքի հիմնած ՀԺԿ-ին վերադարձնելու նպատակով²⁰: Այնուամենայնիվ, ԴԿ-ին հաջողվեց ճնշել բանակում առաջացած դժգոհությունները՝ ստանալով գլխավոր շտաբի պետի աջակցությունը:

ԴԿ իշխանության տարիներին (1950-1960 թթ.) երկրում ակնառու դարձան քաղաքական մրցակիցների դեմ ճնշումները, իսլամական շարժումների ակտիվացումը, որոնք երիտասարդ սպայական կազմի կողմից ընդունվում էին որպես նահանջ քեմալիզմի ուղուց, և առաջացրին նրանց դժգոհությունն իշխանությունների հանդեպ: 1950-ական թթ. կեսերից սպայակազմի մի խումբ երիտասարդ անդամներ ձեռնամուխ եղան ռազմական հեղաշրջում նախապատրաստելուն²¹:

նախագահ) և Մեմդուհ Թաղմաչը, ով 1971 թ. մարտի 12-ի ռազմական միջամտության ժամանակ Գլխավոր շտաբի պետն էր, տե՛ս İpekçi A. ve Çoşar Ö. S., İhtilalin İcyüzü, İstanbul, 1965, s. 16-19:

¹⁹ Harris G. S., The Role of the Military in Turkish Politics, The Middle East Journal, Vol. 19, No. 1, Winter 1965, pp. 54-66.

²⁰ Запорожец В., Колесников А., նշվ. աշխ., էջ 186.

²¹ Harris G. S., The Causes of the 1960 Revolution in Turkey, The Middle East Journal, Vol. 24, No. 4, Autumn 1970, pp. 438-454.

1960 թ. մայիսի 27-ին Թուրքիայում տեղի ունեցավ առաջին ռազմական հեղաշրջումը: Դրանից հետո երկրի ամբողջ իշխանությունն անցավ նորաստեղծ Ազգային միասնության կոմիտեի (ԱՄԿ, Milli Birlik Komitesi)²² ձեռքը, որի ղեկավար դարձավ գեներալ Ջեմալ Գյուրսելը: Գործունեության առաջին իսկ ամիսներից լուրջ հակասություններ առաջացան ԱՄԿ անդամների միջև՝ կապված երկիրը ղեկավարելու հետագա ընթացքի հետ: ԱՄԿ-ն ներսում բաժանվեց երկու թևի՝ պահպանողականների և արմատականների: Պահպանողականների խումբը, որի կազմում էին ԱՄԿ անդամ գեներալները՝ Ջ. Գյուրսելի գլխավորությամբ, փորձում էր շուտափույթ ընտրություններ կազմակերպել և իշխանությունը փոխանցել քաղաքական կուսակցություններին: Իսկ ԱՄԿ արմատական թևին հարող անդամները պնդում էին, որ միայն ԴԿ-ին իշխանությունից զրկելով՝ զինվորականության «առաքելությունը» չի ավարտվում, և նրանք պետք է իշխանության ղեկը պահեն իրենց ձեռքում՝ երկրում արմատական բարեփոխումներ իրականացնելու համար: Այդ պայքարում հաղթանակ տարան պահպանողականները, և նոյեմբերի 13-ին արմատականների խմբի բոլոր 14 անդամները հեռացվեցին ԱՄԿ-ից և զինված ուժերից²³: Արմատականներին իր կազմից հեռացնելով ԱՄԿ-ն որոշեց կազմակերպել ընտրություններ և իշխանությունը փոխանցել քաղաքական կուսակցություններին:

Այսպիսով, ըստ բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների վերը նշված տեսության՝ «Մայիսի 27-ի» զինվորական հեղաշրջումը, թեև մինչև արմատականներին (14-ի խումբ) ԱՄԿ-ից հեռացնելն ուներ կառավարող հեղաշրջում դառնալու

²² ԱՄԿ-ն բաղկացած էր 38 անդամից (5 գեներալ, 9 գնդապետ, 6 փոխգնդապետ, 11 մայոր, 7 կապիտան), տե՛ս Öztuna Y., Ayvaz Gökdemir, Türkiye’de Askeri Müdahaleler, İstanbul, 1987, s. 50.

²³ Weiker W. F., The Turkish Revolution 1960-1961, Aspects of Military Politics. Washington: Brookings Institution, 1963, pp. 131-136; Seyhan D., Gölgedeki Adam, İstanbul, 1966, s. 117-118.

գրեթե բոլոր նախանշանները, այնուամենայնիվ, կարելի է բնութագրել որպես խնամակալ հեղաշրջում: Ջինվորականները երկրի իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը, ապա որոշ չափով վերացրին հեղաշրջման պատճառները, որից հետո իշխանությունը կրկին վերադարձրին քաղաքական կուսակցություններին:

1960 թ. ռազմական հեղաշրջումը կարելի է բնութագրել նաև որպես նախաձեռնողական հեղաշրջում: Այն չիրականացվեց բանակի ղեկավարության կողմից, ինչպես դա տեղի ունեցավ զինվորականների հետագա «միջամտությունների» (1971 թ., 1997 թ.) և հեղաշրջման (1980 թ.) ժամանակ: «Մայիսի 27-ը» կազմակերպեցին և իրականացրին գլխավորապես միջին աստիճանակարգ ունեցող և հիմնականում քեմալիզմի սկզբունքներին անսահման նվիրված սպայական կազմի անդամները (Թ. Այդեմիր, Դ. Սեյհան, Օ. Էրքանլը, Ֆ. Գյուվենթյուրք, Ա. Թյուրքեշ, Ս. Քոչաս, Ն. Էսին, Ս. Քարաման և այլն): Հեղաշրջման նախաձեռնողները, իրենց գործողություններին «օրինականություն» հաղորդելու նպատակով միայն, փորձեցին հեղաշրջման իրականացման գործընթացի մեջ ներգրավել բանակի վերնախավի որոշ անդամներ²⁴: Քանի որ հեղաշրջումն իրականացրին հիմնականում միջին աստիճանակարգ ունեցող սպաները, ուստի բանակում խախտվեց աստիճանակարգային կարգապահությունը, ինչը քննադատում է «նախաձեռնողական գործողությունները» և պարտադրում գործել «հրամանի սկզբունքով», որն էլ իր հերթին ենթադրում է անքննարկելի ենթակայություն առավել բարձր աստիճան ունեցող սպաների հրամանին, եթե նույնիսկ հրամանի ճիշտ լինելը կասկած է հարուցում:

²⁴ Հեղաշրջման կազմակերպիչներին 1950-ական թթ. վերջերին հաջողվեց այդ գործընթացների մեջ ներքաշել ցամաքային զորքերի հրամանատար Ջ. Գյուրսեյին, որը, սակայն, 1960 թ. մայիսի սկզբին պաշտոնանկ արվեց: Մյուս զեներալը, որը մասնակցում էր հեղաշրջման նախապատրաստմանը, Գլխավոր շտաբի թիկունքի պետ Ջ. Մադանօղլուն էր: Պետք է նշել, որ Մադանօղլուի և Գյուրսեյի մասնակցությունը հեղաշրջմանը տեղի ունեցավ վերջնական փուլում, երբ հեղաշրջումն արդեն անխուսափելի էր: St u Koças S., Atatürkten 12 Marta, Anılar, Cilt 1., İstanbul, 1977, s. 401-407, 15-18:

1960 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո զինվորական վերնախավը վերստին ձեռնամուխ եղավ բանակում աստիճանակարգության կարգապահության հաստատման գործընթացին: Դրանով բարձրաստիճան զինվորականությունը փորձում էր բացառել ցածր աստիճանակարգային սպայության կողմից կազմակերպվող հեղաշրջումները՝ «նախաձեռնողական հեղաշրջումները», որն, ըստ էության, սպառնում էր նաև իրենց իշխանությանը: Աստիճանակարգության կարգապահությունը վերականգնելու գործընթացում կարևոր դերակատարում ունեցավ Ջինվաժ ուժերի միությունը (ՋՈւՄ - Silahlı Kuvvetler Birliği):

1960 թ. հեղաշրջումից հետո բանակը չափազանց քաղաքականացված էր, գորամասերը քաղաքական ակումբներ էին հիշեցնում, որտեղ զինվորականները քննարկում էին այս կամ այն քաղաքական ուղղության առավելություններն ու թերությունները: Այդ կապակցությամբ Շ. Այդեմիրը նշում է, որ գորամասերը վերածվել էին քաղաքական կենտրոնների, որտեղ տեղի էին ունենում ցույցեր և բանավեճեր²⁵: Բանակում մեծ հիասթափություն էր առաջացրել ԱՄԿ գործունեությունը, որը հատկապես ընդգծվեց «նոյեմբերի 13-ի» (արմատականների հեռացումից) հետո: Մինչև արմատականներին իր կազմից հեռացնելը ԱՄԿ-ն իրոք ղեկավար մարմին էր, և բանակը նրանից իրական գործողություններ էր սպասում: Սակայն «նոյեմբերի 13-ից» հետո բանակում սկսեցին ակնհայտ ընդգծվել քաղաքական տարբեր հոսանքներ²⁶: Այս իրողություններում բանակում ծնվեց նոր քաղաքական միավոր՝ Ջինվաժ ուժերի միությունը: ՋՈւՄ կանոնադրության առանցքային կետերից էր հրամանով գործելու անհրաժեշտությունը: ՋՈւՄ-ը սրընթաց կերպով տարածվեց բանակում և ձեռնամուխ եղավ աստիճանակարգության վերականգնման և երիտասարդ սպայական կազմի մեջ «նախաձեռնողական գոր-

²⁵ Aydemir Ş., İkinci Adam, Cilt 3., İstanbul, 1975, s. 570.

²⁶ Данилов В., Политическая борьба в Турции: 50-е - начало 80-х годов XX в. (политические партии и армия). Москва, 1985, с. 78.

ծողությունները» բացառելու գործին: Կարող ենք ասել, որ ԶՈՒՄ-ը մեծապես նպաստեց բանակի աստիճանակարգության կարգապահության վերականգնմանը²⁷:

Թուրքական բանակում աստիճանակարգության վերականգնման գործում նշանակալի դերակատարում ունեցավ նաև Բանակի փոխօգնության կազմակերպությունը՝ Ordu Yardımlaşma Kurulu (OYAK): Հարկ է նշել, որ 1960 թ. ռազմական հեղաշրջմանը խթանող պատճառներից մեկը զինվորականության նյութական անապահովությունն էր, ուստի OYAK-ը ստեղծվեց (1961 թ.) սպայական կազմի սոցիալական դրությունը բարելավելու նպատակով²⁸: OYAK ֆոնդը սկզբնական շրջանում ձևավորվում էր անդամավճարներից, սակայն հետագայում, ընդլայնելով իր տնտեսական գործունեության սահմանները, այն վերածվեց խոշոր ձեռնարկատիրական ընկերության²⁹: OYAK հիմնադրմամբ նյութական շահերն էլ ավելի համախմբեցին սպայությանը՝ վերացնելով բարձրաստիճան և միջին սպայության միջև 1960 թվականից տիրող լարվածությունը³⁰:

Բանակի վերնախավը, փորձելով ցածր աստիճանակարգ ունեցող սպայական կազմին հեռու պահել քաղաքականությունից, իր համար էր ճանապարհ բացում դեպի մեծ քաղաքականություն՝ 1960 թ. սկզբներից ակտիվորեն մասնակցելով երկրի քաղաքական անցուդարձին: Այդ գործընթացին մեծապես նպաստեց 1961 թ. սահմանադրության 111-րդ հոդվածով ստեղծված Ազգային անվտանգության խորհուրդը (ԱԱԽ)³¹, որն իր կազմի

²⁷ Akyaz D., Askeri Müdahalelerin Ordunya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine, İstanbul, 2002, s. 160-165.

²⁸ Ավագյան Ա., Բանակի դերը Թուրքիայի տնտեսական համակարգում, Հայկական բանակ, 4 (50), Երևան, 2006, էջ 71:

²⁹ OYAK-ի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Parla T., Türkiye'de Merkantilist Militarizm 1960-1998. - Bir Parti. Türkiye'de Ordu. İstanbul, 2004, s. 201-224; Akça İ., Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri. - Bir Parti. Türkiye'de Ordu. İstanbul, 2004, s. 225-270:

³⁰ Ավագյան Ա, նշվ. հոդ., էջ 71:

³¹ T. C. Gerekçeli Anayasa, İstanbul, 1968, s. 105.

մեջ ընդգրկում էր հանրապետության նախագահին, վարչապետին, կառավարության որոշ անդամների և ՋՈւ հրամանատարությանը: ԱԱԽ-ն իր գործունեության առաջին տարիներին ոչ մի դերակատարում չէր ունենում երկրի ներքաղաքական կյանքում, սակայն արդեն 1960-ական թթ. վերջերին այն դարձել էր մի մարմին, որտեղ որոշվում էին երկրի բոլոր կարևորագույն խնդիրներն ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականության բնագավառում³²: 1970 թ. թուրքական «Միլիյեթ» թերթը գրում էր, որ Թուրքիայի սահմանադրության 111-րդ հոդվածով օրինականացվեց թուրքական զինված ուժերի մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքին³³: ԱԱԽ-ի միջոցով, փաստորեն, Թուրքիայի բարձրաստիճան զինվորականությունն ուղղակիորեն սկսեց մասնակցություն ունենալ երկրի համար կարևորագույն խնդիրների քննարկմանը, ինչը խթանեց բանակի ղեկավարության քաղաքականացմանը:

Այդպիսով, «Մայիսի 27-ի» հեղաշրջումը և դրան հետևած իրադարձությունները մեծապես նպաստեցին բանակի քաղաքականացման գործընթացին: Արդեն 1960-ական թթ. սկսած՝ բանակը դարձավ քաղաքական պայքարի հավասարազոր մասնակից, ժամանակ առ ժամանակ դուրս գալով առաջին պլան, իր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը³⁴:

1971 թ. մարտի 12-ին թուրքական բանակը միջամտեց երկրի քաղաքական անցուղարձին, որը պատմության մեջ մտավ «հուշագրային հեղաշրջում» անվանմամբ: Թուրքիայի ՋՈւ հրամանատարությունը հանրապետության նախագահ Ջնդեթ Սունային ներկայացրեց հուշագիր, որով պահանջվում էր կառավարության հրաժարականը՝ սպառնալով հակառակ դեպքում իր ձեռքը վերցնել երկրի իշխանությունը: Նույն օրը Սուլեյման Դեմիրելի ղեկավարած կառավարությունը հրաժարական տվեց և

³² Запорожец В., Колесников А., иշվ. աշխ., էջ 242-243:

³³ Milliyet, 30, 08, 1970.

³⁴ Данилов В., Турция 80-х: от военного режима до “ограниченной демократии”, Москва, 1991, стр. 8.

դադարեցրեց գործունեությունը: «Մարտի 12-ի» կազմակերպիչների առաջնային նպատակն էր՝ կանխել ցածր զինվորական աստիճան ունեցող սպաների կողմից նախապատրաստվող նախաձեռնողական ռազմական հեղաշրջումը³⁵:

Նշենք, որ արդեն 1960-ական թթ. վերջերին երկրում սկսել էր գործել գաղտնի կազմակերպություն, որը ռազմական հեղաշրջում էր նախապատրաստում: Այդ կազմակերպության մեջ թռչակի անցած սպաների (1960 թ. հեղաշրջման կազմակերպիչներ Օ. Քյոքսալ, Հ. Քաչար, Ջ. Մադանօղլու) և բանակի արմատական տրամադրված սպայակազմի անդամների (գնդապետ Ա. Քալիթան) հետ միասին գործում էին նաև ձախ քաղաքական ուղղվածություն ունեցող քաղաքացիական գործիչներ (Դ. Ավջըօղլու): Կազմակերպության գործունեությունը ղեկավարում էր Ջ. Մադանօղլուն³⁶: 1971 թ. սկզբին կազմակերպությունը զգալի ուժ և ռեսուրսներ ուներ հեղաշրջում իրականացնելու համար, սակայն զինվորական ղեկավարությանը հայտնի դարձան այդ կառույցի ծրագրերը, և բանակի վերնախավը «Մարտի 12-ի միջամտության» միոցով կարողացավ խոչընդոտել նրանց ծրագրերին: «Մարտի 12-ի միջամտությունից» անմիջապես հետո բանակից հեռացվեցին մեծ թվով սպաներ, սպայական կազմում բազմաթիվ տեղափոխություններ կատարվեցին:

Փաստենք, որ եթե 1960 թ. մայիսի 27-ի հեղաշրջումը կազմակերպված էր հիմնականում արմատականների կողմից, ապա «Մարտի 12-ի միջամտությունը» գլխավորապես ուղղված էր նրանց դեմ: 1971 թ. հեղաշրջում նախապատրաստելը, փաստո-

³⁵ Karabelias G., The Evolution of Civil-Military Relation of Post-war Turkey 1980-95, Middle Eastern Studies: Oct. 1999, 35, p. 133.

³⁶ Հատկանշական է, որ արմատական հեղաշրջում նախապատրաստող այդ կազմակերպությունը գլխավորում էր Ջ. Մադանօղլուն, որը 1960 թ. հեղաշրջումից հետո ԱՄԿ-ի աջ պահպանողականների ղեկավարներից էր և ջանք չէր խնայում ԱՄԿ-ի արմատականներին հեռու պահել քաղաքականությունից: Sönmez Akyaz D., Askeri Müdahalelerin Ordunya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine, İstanbul, 2002, s. 272-290.

րեն, արմատականների վերջին փորձն էր՝ ավարտին հասցնելու իրենց գործը՝ սկսված «մայիսի 27-ին»: Թուրքիայի արմատական սպաները, ի տարբերություն արևելյան որոշ երկրների, որտեղ նմանօրինակ շարժումները հաջողության հասան, չկարողացան համախմբվել և ուժերի ճիշտ վերադասավորում անել: Խոշոր կապիտալը, բանակի ղեկավարությունը և կուսակցությունները կարողացան լուրջ դիմադրություն ցուցաբերել և հաղթանակած դուրս գալ այդ պայքարից³⁷:

«Մարտի 12-ի» զինվորականների միջամտությունը, ըստ Է. Նորդլինգերի բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների տեսության, կարելի է բնութագրել որպես կարգավորող միջամտություն: Բանակն իշխանությունը չվերցրեց իր ձեռքը. 1971-73 թթ. ընկած ժամանակահատվածում շարունակում էին գործել խորհրդարանը և քաղաքացիական կառավարությունը, սակայն երկրի ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր բանակի հսկողության ներքո: «Մարտի 12-ի» անցումային շրջանում (1971-73 թթ.) բարձրաստիճան զինվորականության անմիջական հսկողությամբ տեղի ունեցած սահմանադրական փոփոխությունների ժամանակ փոփոխության ենթարկվեց նաև Ազգային անվտանգության խորհրդի մասին դրույթը. ավելացվեցին ԱԱԽ լիազորությունները, որոնք նպատակաուղղված էին ուժեղացնել բանակի վերահսկողական լծակները երկրի քաղաքական կյանքի վրա³⁸:

«Մարտի 12-ի վարչակարգի» ժամանակաշրջանն ավարտվեց 1973 թ. հոկտեմբերին կայացած խորհրդարանական ընտրություններով, որին հաջորդած մի քանի տարիների ընթացքում զինվորականությունը գտնվում էր երկրորդ պլանում և ընդհանուր առմամբ չէր խառնվում երկրի քաղաքական անցուղարձին: Դա պայմանավորված էր հիմնականում երկու հանգամանքով:

³⁷ Данилов В., Политическая борьба в Турции: 50-е - начало 80-х годов XX в. (политические партии и армия). Москва, 1985, стр. 164.

³⁸ Bayramoğlu A., Asker ve Siyaset. - Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu, İstanbul, 2004, s. 79-80.

Նախ՝ «Մարտի 12-ի վարչակարգը» մեծապես վարկաբեկել էր զինվորականությանը, քանի որ թե՛ նրանց «միջամտությունը» քաղաքական կյանքին և թե՛ դրան հաջորդած պատժամիջոցների գանգվածային ալիքը ձախակողմյան շարժումների նկատմամբ հիմնավորված չէին: Արդյունքում՝ զինվորականությունը մեծապես վարկաբեկվել էր, նվազել էին նրա ուժն ու ազդեցությունը երկրի քաղաքական կյանքում³⁹, ինչն էլ արտահայտվեց 1973 թ. մարտին կայացած նախագահական ընտրությունների ժամանակ⁴⁰: 1973 թ. սկզբին Գլխավոր շտաբի (ԳՇ) պետ Ֆարուք Գյուրլերը հրաժարական տվեց և իր թեկնածությունն առաջադրեց նախագահական ընտրություններում: Սակայն երկրի 2 խոշորագույն կուսակցությունները (Արդարություն կուսակցությունը՝ ԱԿ և Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցությունը՝ ՀԺԿ) հրաժարվեցին պաշտպանել Գյուրլերի թեկնածությունը, և վերջինիս այդպես էլ չհաջողվեց ԹԱՄԺ-ում հավաքել ձայների անհրաժեշտ քանակ՝ նախագահ ընտրվելու համար⁴¹: Ֆ. Գյուրլերի նախագահ չընտրվելը փաստում է, որ տվյալ ժամանակահատվածում զինվորականության ազդեցությունը քաղաքական դաշտում թույլ էր, և այդ իրավիճակում բանակը լուրջ ազդեցություն չէր կարող ունենալ 1973 թ. հոկտեմբերին կայացած խորհրդարանական ընտրությունների վրա: Երկրորդ հանգամանքը կապված էր ԳՇ պետ Սեմիհ Սանջարի գործոնի հետ: Դեռ 1973 թ., երբ Ֆ. Գյուրլերը հրաժարական տվեց այդ պաշտոնից, նոր ԳՇ պետ ընտրվելու անհրաժեշտություն ծագեց: Գյուրլե-

³⁹ Demirel T., Lessons of Military Regimes and Democracy: The Turkish case in a Comparative Perspective. - Armed Forces & Society, Vol. 31, No. 2, Winter 2005, p. 250.

⁴⁰ Batur M., Anılar ve Görüşler, İstanbul, 1985, s. 458.

⁴¹ Նախագահական ընտրությունների 15-րդ տուրում հանրապետության նախագահ ընտրվեց ծովակալ Ֆահրի Քորոյությունը: 1973 թ. նախագահական ընտրությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Данилов В., Армия и политика в современной Турции. – Турция: история. экономика, Москва, 1978, стр. 21-24; Batur M., նշվ. աշխ., էջ 413-416:

ըը ԳՇ պետի երկու գլխավոր թեկնածուների միջև՝ Մուհսին Բաթուր և Մեմիհ Սանջար, ընտրություն կատարեց հոգուտ երկրորդի՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սանջարը ջերմ հարաբերություններ ուներ ԱԿ ղեկավարության հետ: Այդ քայլով Գյուրլերը փորձեց շահել ԱԿ ղեկավարների վստահությունը և ստանալ վերջիններիս աջակցությունը նախագահական ընտրությունների ժամանակ: Սակայն ԱԿ ղեկավար Ս. Դեմիրելը, ունենալով ամուր հենասյուն ի դեմս Սանջարի, հրաժարվեց պաշտպանել Ֆ. Գյուրլերի թեկնածությունը: Մեմիհ Սանջարն իր պաշտոնավարման ժամանակահատվածում (1973-1978 թթ.) լոյալ դիրքորոշում ուներ քաղաքացիական իշխանությունների նկատմամբ ընդհանրապես և Դեմիրելի ղեկավարած Ազգայնական ճակատ կռալիցիոն կառավարության (1975-1978 թթ.) նկատմամբ՝ մասնավորապես: Հետևաբար, Մեմիհ Սանջարը փորձում էր բանակը հեռու պահել քաղաքական գործընթացներին ուղղակի միջամտելուց: Պատահական չէ, որ 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման նախապատրաստման գործընթացները սկսվեցին միայն Մեմիհ Սանջարի պաշտոնաթողությունից հետո՝ 1978 թ.:

1977 թ. հունիսի սկզբին պանթյուրքիստական ուժերի հետ միասին ռազմական հեղաշրջում նախապատրաստելու մեղադրանքով բանակից հեռացվեցին ցամաքային զորքերի հրամանատար, բանակի գեներալ Նամըք Քեմալ Էրսունը⁴² և մոտ 200 աջ ուղղվածության սպա: Ցամաքային զորքերի հրամանատարի պաշտոնի համար երեք գլխավոր թեկնածու կար՝ առաջին բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Ադնան Էրսոյզը, երկրորդ բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Շյուքրյու Օլջայը և երրորդ բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Ալի Ֆեթհի Էսեները⁴³: Ցամաքային զորքերի հրամանատարի թափուր պաշտոնը հատկապես կարևորվում էր այն պատճառով,

⁴² Alatlı E., Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül 1980, İstanbul, 2004, s. 184-185.

⁴³ Kenan Evren'in Anıları, Cilt 1, İstanbul, 1990, s. 178.

որ 1976 թ. մարտին լրացել էր ԳՇ պետ Սեմիհ Սանջարի պաշտոնավարման ժամկետը (ԳՇ պետը նշանակվում էր 3 տարի ժամկետով), և այն ամեն տարի մարտի 6-ին երկարացվում էր կառավարության կողմից (կառավարությունն իրավունք ուներ երեք անգամ, մեկ տարի ժամկետով երկարացնելու ԳՇ պետի պաշտոնավարման ժամկետը)⁴⁴, և նոր ցամաքային զորքերի հրամանատարը դիտվում էր որպես հաջորդ Գլխավոր շտաբի պետի հիմնական թեկնածու: Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ 1980 թ. ապրիլին ավարտվում էր նախագահ Ֆահրի Քորոյությունքի պաշտոնավարման ժամկետը, նոր ԳՇ պետը հաջորդ նախագահի ամենահավանական փոխարինողն էր լինելու: Այդ պայքարում վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի նախընտրած թեկնածուն Ալի Ֆեթհի Էսեներն էր⁴⁵, և ԳՇ պետ Սեմիհ Սանջարն առաջարկեց Էսեների թեկնածությունը, սակայն այդ քայլը թե՛ բանակի ներսում և թե՛ նախագահական նստավայրում որոշակի դժգոհություն առաջացրեց: Դժգոհությունների հիմնական պատճառն այն էր, որ Էսեների նշանակումը խախտում էր աստիճանակարգության կարգապահությունը, քանի որ երեք թեկնածուներից ըստ աստիճանակարգի ավելի բարձր էր Ադնան Էրսյոզի պաշտոնը, երկրորդը Շյուքրյու Օլջայն էր և հետո նոր Էսեներն էր: Նման պայմաններում նախագահ Քորոյությունքը հրաժարվեց Էսեներին նշանակել այդ պաշտոնում՝ բերելով հետևյալ պատճառաբանությունը. «բանակում աստիճանակարգության կարգ կա, և ես չեմ խախտի այն»⁴⁶: Կառավարության ղեկավար Ս. Դեմիրելն իր հերթին կտրականապես դեմ էր Ադնան Էրսյոզի թեկնածությանը, քանի որ վերջինս հայտնի էր ՀԺԿ-ի նկատմամբ իր համակրանքով⁴⁷: Հարկ է նշել, որ այս

⁴⁴ Birand M. A., 12 Eylül Saat: 04:00, İstanbul, 1984, s. 60.

⁴⁵ Ալի Ֆեթհի Էսեները 1983 թ. ստեղծված «Մեծ Թուրքիա» կուսակցության նախագահն էր, որի գործունեությունը զինվորականներն արգելեցին՝ պատճառաբանելով, որ այն ղեկավարվում է Ս. Դեմիրելի կողմից:

⁴⁶ Kenan Evren, նշվ. աշխ., էջ 178.

⁴⁷ Birand M. A., նշվ. աշխ., էջ 47.

փուլում ոչ մի կերպ չէր քննարկվում էգեյան բանակի հրամանատար Քենան Էվրենի թեկնածությունը, սակայն իրադրությունը կտրուկ փոխվեց օգոստոսի 30-ին: Այդ օրը լրացավ երեք գլխավոր թեկնածուների (Էրսյոզի, Օլջայի, Էսեների) պաշտոնավարման ժամկետը, և երեքն էլ զորացրվեցին: Ցամաքային զորքերի հրամանատարի պաշտոնի համար, ըստ աստիճանակարգի, ամենահարմար թեկնածուն դարձավ էգեյան բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Քենան Էվրենը⁴⁸, որն էլ օգոստոսի 31-ին նշանակվեց այդ պաշտոնում⁴⁹:

1978 թ. վարչապետ Բ. Էջնիթը հրաժարվեց ևս մեկ տարով երկարացնել ԳՇ պետ Ս. Սանջարի պաշտոնավարման ժամկետը, և Թուրքիայի ԳՇ պետ նշանակեց ցամաքային զորքերի հրամանատար, բանակի գեներալ Քենան Էվրենին⁵⁰, որն իր հերթին նոր նշանակումներ կատարեց բանակում՝ ամրապնդելով իր դիրքերը: Ցամաքային զորքերի հրամանատար նշանակվեց Նուրեթթին Էրսինը, ռազմաօդային զորքերի հրամանատար՝ Թահսին Շահինքայան, ժանդարմերիայի հրամանատար՝ Սեդաթ Ջելասունը: ԳՇ պետի տեղակալ (այդ պաշտոնի կարևորությունն ընդգծելու նպատակով Թուրքիայում այն անվանում են ԳՇ 2-րդ պետ) նշանակվեց Հայդար Սալթըքը⁵¹: Առաջին բանակի (Ստամբուլի) հրամանատար նշանակվեց բանակի գեներալ Նեջդեթ Ուրյուղը: Այդպիսով, 1978 թ. ձևավորվեց այն հիմնական ուժը, որը կազմակերպելու էր 1980 թ. ռազմական հե-

⁴⁸ Քենան Էվրենը ծնվել է 1918 թ. Ալշեհիր գավառում, 1949 թ. ավարտել է Ստամբուլի ռազմական ակադեմիան և ծառայության անցել թուրքական բանակում: Մինչև ցամաքային զորքերի հրամանատարի պաշտոնում նշանակվելը թուրքական բանակում բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել՝ ցամաքային զորքերի շտաբի պետ, ԳՇ 2-րդ պետ, էգեյան բանակի հրամանատար: Ք. Էվրենի կենսագրական մանրամասնությունները տե՛ս թուրքական ՋՈւ պաշտոնական կայքէջում, http://www.tsk.mil.tr/genel_konular/gnkurbask/kenanevren.htm

⁴⁹ Kenan Evren, նշվ. աշխ., էջ 178-180.

⁵⁰ Alatlı E., նշվ. աշխ., էջ 261.

⁵¹ Birand M. A., նշվ. աշխ., էջ 61-61.

դաշրջումը: Արդեն 1978 թվականից բանակի վերնախավն սկսեց քննարկել քաղաքական կյանքին միջամտելու անհրաժեշտությունը:

1970-ական թթ. Թուրքիայում ընդգծվեցին սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական լուրջ դժվարություններ, որոնք շուտով վերաճեցին խորությամբ նախադեպը չունեցող տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի⁵²: 1970-ական թթ. վերջերին երկիրը բաժանվել էր երկու բևեռի՝ աջերի և ձախերի: Ահաբեկչությունն աննախադեպ ծավալներ էր ընդունել, որի հետևանքով օրական մոտ 20 մարդ էր սպանվում: Հաճախակի էին դարձել նաև բախումները կրոնական սուննի և ալևի համայնքների միջև: Թուրքիայում առկա էին հասունացող քաղաքացիական պատերազմին բնորոշ մի շարք նախանշաններ, սակայն իրար անընդհատ փոխարինող էջնիթի և Դեմիթի կառավարություններն էական փոփոխություն չէին մտցնում երկրի ներքաղաքական կյանքում: Թուրքիայում օրըստօրե խորանում էին ճգնաժամային երևույթները՝ ահաբեկչությունը, սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, բևեռացումը հասարակության միջև, իսկ երկրի քաղաքական ուժերն զբաղված էին ներքաղաքական պայքարով և վճռական քայլեր չէին ձեռնարկում երկրում շրջադարձային փոփոխություններ իրականացնելու համար: Այդ իրավիճակում զինվորական վերնախավն սկսեց նոր ռազմական միջամտություն նախապատրաստելու կոնկրետ քայլեր անել⁵³:

1979 թ. դեկտեմբերի 27-ին Գլխավոր շտաբի պետ Քենան Էվրենը նախագահ Ֆահրի Քորությունքին հանձնեց նախազգուշացնող նամակ, որով զինվորականությունն իր մտահոգությունն էր հայտնում երկրում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ և կոչ անում իշխանություններին կատարել իրենց պարտակա-

⁵² Моисеев П., Турция: программа экономической стабилизации: 1980 г. Турция—история и современность, сборник статей, Москва, 1988, стр. 211.

⁵³ Demirel T., The Turkish Military's Decision to Intervene: 12 September 1980. – Armed Forces & Society, Vol. 29, No. 2, 2003, pp. 253-280.

նությունները⁵⁴: Հաջորդ մի քանի օրերի ընթացքում Ք. Էվրենը, նախագահ Քորությունքի միջնորդությամբ, հանդիպեց քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների հետ և հայտնեց զինվորականության մտահոգությունը երկրում տիրող քաղաքական և տնտեսական անկայունության վերաբերյալ՝ հորդորելով կտրուկ և կոնկրետ քայլեր ձեռնարկել երկիրը ճգնաժամից դուրս բերելու ուղղությամբ⁵⁵:

1980 թ. բարձրաստիճան զինվորականությունը ևս մի քանի հանդիպումներ ունեցավ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների հետ: Ջինվորականները փորձում էին քաղաքական համաձայնության դաշտ բերել երկու խոշորագույն կուսակցությունների ղեկավարներին՝ Դեմիրելին և Էջևիթին ու նրանց կուսակցությունների դաշինքով կռալիցիոն կառավարություն կազմել՝ երկիրը ճգնաժամային իրավիճակից դուրս բերելու նպատակով: Սակայն այդ երկու կուսակցությունների միջև եղած հակասությունները և անհանդուրժողականության մթնոլորտն ի չիք դարձրին զինվորականների՝ ՀԺԿ և ԱԿ «մեծ կռալիցիա» ստեղծելու և այդպիսով քաղաքական ճգնաժամից դուրս գալու փորձերը⁵⁶:

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին Ջու հրամանատարությունը՝ ԳՇ պետ Քենան Էվրենի ղեկավարությամբ, ռազմական հեղաշրջում իրականացրեց: Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների՝ Է. Նորդիլիզերի տեսության համաձայն, 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը կարելի է բնութագրել որպես խնամակալ հեղաշրջում. զինվորականներն իրենց ձեռքը վերցրին իշխանությունը՝ հեղաշրջման պատճառները վերացնելու և իշխանությունը կրկին քաղաքական կուսակցություններին փոխանցելու նպատակով:

⁵⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Görüşü – 27 Aralık 1979 (Uyarı Mektubu) - Alatlı E., Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül 1980, İstanbul, 2004, s. 456-457.

⁵⁵ Kenan Evren, նշվ. աշխ., էջ 332-345.

⁵⁶ Դումանյան Ա., Թուրքիայի 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, հ. III, Երևան, 2006, էջ 52:

Այսպիսով, արդեն 1960-1970-ական թթ. Թուրքիայում բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները, ըստ վերը նշված տեսության, կարելի է բնութագրել որպես ներթափանցող մոդել. բանակը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում առանցքային նշանակություն ուներ, քաղաքականացված էր, ակտիվորեն մասնակցում էր երկրի քաղաքական անցուղարձին և հանդես էր գալիս որպես երկրի պաշտոնական գաղափարախոսության՝ քեմալիզմի հիմնական պաշտպան:

ARMY'S ROLE IN TURKEY'S POLITICAL LIFE IN 1920-1970 S.
OVERALL ESSAY

Arthur Dumanyan
(summary)

In Kemalist Turkey the army was the key power, that stood in the basis of the country's social-economic and political progression. Military's prevalence in Turkey's social-political life has powerful and prolonged tradition, which is related to the Ottoman Empire's sort, creation of the republican Turkey and the process of its establishment. In the first years of the Republic of Turkey's foundation, the military started to play an important role in country's political life.